

М. Г. СТЕЛЬМАХОВИЧ
В. О. СУХОМЛИНСЬКИЙ ПРО КУЛЬТУРУ МОВИ

«Мова — це лад мислення, це віконця, через які
людина бачить світ»

Василь Сухомлинський

28 вересня 1978 року минає 60 років від дня народження видатного радянського педагога, члена-кореспондента АПН СРСР, Героя Соціалістичної Праці, заслуженого вчителя УРСР Василя Олександровича Сухомлинського.

У багатогранній спадщині вченого (36 монографічних праць і брошур, понад 600 статей, близько 1200 художніх творів для дітей) одне з чільних місць посідає розгляд актуальних проблем культури мови. Учитель-словесник за фахом, знавець багатьох мов — української, російської, німецької, французької, болгарської, чеської, польської, словацької, учений-педагог за покликанням, поет і літератор за вдачею, В. О. Сухомлинський, природно, не міг стояти осторонь від актуальних проблем соціолінгвістики. Та не тільки цим зумовлювався постійний і глибокий його інтерес до мови. Василь Олександрович бачив у мові могутній фактор становлення всебічно розвиненої особистості, дійовий засіб духовного зростання нашого суспільства. З розвитком мови, оволодінням нею він нерозривно пов'язував розвиток розуму, формування найтонших рис духовного обличчя людини. «Мовна культура, — за словами В. О. Сухомлинського, — це живодайний корінь культури розумової, усього розумового виховання, високої, справжньої інтелектуальності. Завдяки мові людині стають доступні найрізноманітніші джерела, що живлять емоційну, інтелектуальну й вольову сферу її духовного життя. У мові відбивається ідейна спрямованість духовного життя людини, слово містить у собі невичерпні можливості для впливу на її світоглядну сферу»¹. Як бачимо, у становлення культури мови В. О. Сухомлинський вкладав широкий зміст і не зводив його лише до вузько практичної мети живого спілкування. Такий підхід до трактування ролі культури слова у житті людини впливає з широти функцій самої мови. Величезну суспільну роль мови важко переоцінити. «Адже із думки і слова, — пише вчений, — почалося становлення людини; мисль, втілена в слово, підняла нас над природою, над усіма речами й явищами, над епохами й століттями. Слово ввібрало в себе найтонші порухи наших почуттів; у ньому закарбувалася душа, звичаї, традиції, радості й болі народу — всі його духовні цінності, творені століттями»².

Уміння володіти словом, почуття краси слова потрібні кожній людині. Той, хто серцем відчуває красу слова, вміє словом передати найтонші відтінки людських думок і переживань, підніметься на високу сходинку справжньої людської культури. І навпаки, низька культура мови збіднює духовний світ людини. «Убогість слова — це убогість думки, а убогість думки веде до моральної, інтелектуальної, емоційної, естетичної «товстошкірості»³, — писав В. О. Сухомлинський. Видатний педагог, звичайно, був далекий від прямолінійного висновку: багата мова — багатий духовний світ, розвинуте почуття краси слова — висока моральна культура. Вчений добре розумів, що мовна культура бере участь у формуванні світогляду тільки в гармонійній єдності з культурою моральних почуттів, відносин, вчинків. Разом з тим він нагадує, що слово само по собі теж впливає на становлення і розвиток розуму, і якщо ми говоримо: людина — істота обдарована, то маємо на увазі здатність активно пізнавати світ, брати активну участь у житті суспільства, а це неможливо без високорозвиненої мовної культури.

В. О. Сухомлинський учив знаходити слово точне, вагоме, емоційне. «Кожне слово має своє значення, — нагадує Василь Олександрович, — невміння вибрати потрібне слово — це те саме, що замість гостро заструганого олівця на уроці малювання користуватися

¹ Сухомлинський В. О. Вибр. твори в 5-ти т., т. 1. К., 1976, с. 319.

² Сухомлинський В. О. Слово рідної мови. — Укр. мова і література в школі, 1968, № 12, с. 1.

³ Сухомлинський В. О. Методика виховання колективу. К., 1971, с. 96.

цвяхом»⁴. Мова, слово здатні найглибше проникати до найпотаємніших куточків людської душі. «Слово — найтонше доторкання до серця, — воно може стати і ніжною запашною квіткою, і живою водою, що повертає віру в добро, і гострим ножем, і розжареним залізом, і брудом. Мудре і добре слово дає радість, нерозумне і зле, необдумане і нетактовне — приносить біду. Словом можна вбити й оживити, поранити й вилікувати, посіяти тривогу й безнадію і одухотворити, розсіяти сумнів і засмутити, викликати посмішку і сльози, породити віру в людину і заронити невіру, надихнути на працю і скувати силу душі... Зле, невдале, нетактовне, просто кажучи, нерозумне слово може образити, приголомшити людину»⁵. Тож і користуватися мовою треба вміло.

Природна українсько-російська двомовність, яка сформувалася на Україні, вимагає доброго знання як української, так і російської мов. «Для нас, українців,— читаємо у Сухомлинського, — рідною є українська мова. Нею сьогодні розмовляє понад 36 мільйонів чоловік. Але історичні долі нашого народу склалися так, що нам, українцям, дуже близька й дорога мова братнього російського народу. Дві споріднені мови переплітаються багатьма нитками. Це не тільки не полегшує, але й утруднює оволодіння і рідною, і російською мовою. Сотні слів, які однаково звучать в обох мовах, мають різний зміст. У сотнях випадків одне й те ж слово в українській мові має один емоційний відтінок, у російській — інший. Слово, що звучить в одній мові з патетичним забарвленням, в іншій іноді набуває іронічного змісту. Гра відтінків, найтонших рисочок емоційно-естетичного забарвлення слів в обох мовах є для нас, учителів українських шкіл, джерелом духовного багатства, яке ми покликані передати молодому поколінню»⁶. Досконало знати обидві мови — насущна потреба нашого сьогодення. Кожному приємно слухати людину високої культури мовлення. Та, на жаль, так буває не завжди. Не раз можемо бути свідками того, що мовець як слід не володіє ні українською, ні російською мовами. «Особливу тривогу викликає те, — писав вчений, — що молоді люди, які вважають себе навіть культурними, у побуті, буває, користуються такою жахливою сумішшю двох мов, що якби написати отут кілька прикладів з їхньої «мови», то, мабуть, папір не витримав би сорому — загорівся б... Користування сумішшю з двох мов — це одно з найтривожніших явищ... Говорити такою скаліченою мовою — це все одно, що грати... на розстроєній скрипці. Все одно, що з дерева красуню різьбити... тупою щербатою сокирою»⁷. Видатний учений-педагог палко закликав досконало вивчати і російську, і українську мови.

В. О. Сухомлинський велику увагу приділяв також вивченню іноземних мов. Але багатство, втілене у скарбах мов інших народів, за його словами, залишається для людини неприступним, якщо вона не оволоділа рідною мовою, не відчула її краси. Чим глибше людина пізнає тонкощі рідної мови, чим тонша її сприйнятливість до гри відтінків рідного слова, тим більше підготовлений її розум до оволодіння мовами інших народів, тим активніше сприйме її серце красу слова. Роль рідної мови у духовному становленні людини незаперечна. «Оволодіння рідною мовою,— пише В. О. Сухомлинський, — визначає багатство, широту інтелектуальних і естетичних інтересів особистості»⁸. «Без поваги, без любові до рідного слова не може бути ні всебічної людської вихованості, ні духовної культури»⁹, — ось повчальний висновок ученого.

Головним осередком боротьби за піднесення культури мови завжди виступає школа, яку В. О. Сухомлинський любовно називає «духовною колицкою народу», «святиною і надією», «найважливішим вогнищем мудрості народу». У нашій країні, де в основному завершено перехід до загальної середньої освіти молоді, школа відіграє важливу роль у розвитку та нормалізації літературного мовлення. Видатний педагог завжди прагнув, щоб

⁴ Сухомлинський В. А. Павлышская средняя школа. М., 1969, с. 37.

⁵ Сухомлинський В. О. Вибр. твори в 5-ти т., т. 2, К., 1976, с. 279.

⁶ Сухомлинський В. А. Сердце отдаю детям. К., 1971, с. 175.

⁷ Сухомлинський В. О. Слово рідної мови. — Укр. мова і література в школі, 1968, №12, с.2.

⁸ Сухомлинський В. О. Вибр. твори в 5-ти т., т. I, с. 96.

⁹ Сухомлинський В. О. Слово рідної мови. — Укр. мова і література в школі, 1968, № 12, с. 2.

«школа була царством мудрого й красивого, правдивого й чуйного, сильного й ласкавого, доброго й мужнього слова»¹⁰. Звертаючись до вихователів, він закликав «учити людину і говорити, і мовчати», плекати у підростаючого покоління культуру мови, виробляти вміння користуватися словом так, щоб «воно було сміливим і скромним, нестримним і сором'язливим, безстрашним і обережним»¹¹.

Кожна людина в школі (так само і в сім'ї) повинна змалку дорожити словом, берегти його. «У школі не повинно бути пустослів'я і пустодзвонства», — застерігає В. О. Сухомлинський. — «Бережіть слова!... Будьте дуже обережними і обачними, спонукаючи дітей висловлювати свою думку. Не вкладайте в уста дитини слова, змісту яких вона ще не може осягнути! Не допускайте, щоб високі, святі слова перетворювалися в розмінну монету... Нехай кожне слово, вимовлене в школі, дає плід, а не залишається пустоцвітом»¹².

Відповідальність за культуру мови Василь Олександрович покладав на вчителів-словесників. «Вдумайся, друже-вчителю рідної мови, — писав він, — вдумайся в те, яка велика відповідальність покладається на нас — прищепити кожному нашому вихованцеві *тонкість бачення світу*, глибоку сердечну шану до всього, що оточує нас, що збережено поколіннями наших предків і що твориться нині роботящими руками мільйонів трударів. Від нас, друже, залежить те, щоб громадянин, якого ми виховуємо, бачив світ очима патріота, щоб неоціненною святинєю стали для нього водночас Пушкін і Некрасов, Толстой і Гоголь, Шевченко й Леся Українка, Франко й Коцюбинський»¹³.

В. О. Сухомлинський, як учитель-ентузіаст, був у постійних науково-педагогічних пошуках. «Що ж ми маємо практично зробити, аби вихованці наші любили рідне село? Аби вони були духовно багатими, культурними, розумними людьми. Аби слово рідної мови, а тому й слово дорогою для нас російської мови було для них такою ж потребою, як краплина холодної води для мандрівника в безводних степах у палючу липневу спеку»¹⁴, — ось проблеми, які постійно хвилювали вченого.

Проблеми ці загальновідомі, завжди актуальні, над ними часто задумуються не тільки вчителі-словесники, але й усі, хто причетний до виховання підростаючого покоління. І заслуга вченого-педагога в тому, що він дав надзвичайно цінні поради й оптимальні наукові рекомендації щодо розв'язання згаданих проблем. Щоб володіти культурою мови, треба мати багатий і добре усвідомлений словниковий запас, гнучкість лексичного вибору, здатність повністю відтворити найтонші думки й ситуацію живого спілкування, усвідомлення того, що ту саму думку можна висловити по-різному. Виховання чутливості до слова та його відтінків він вважав однією з передумов гармонійного розвитку особистості. Вмінню вибирати із скарбниці мови якраз ті слова, які необхідні, щоб знайти шлях до єдиного, не схожого на інші, людського серця, учений надавав особливо великого значення. Саме на це повинно бути спрямоване вивчення мови в школі. По-справжньому опанує мову той, хто орієнтується на мовний взірець — живе народне слово, твори письменників-класиків, словники. Ознайомлення із взірцевими висловами народу, майстрів художнього слова дуже впливає на мовний розвиток людини. Ось чому так любовно й ретельно вибирав В. О. Сухомлинський із словесного моря чудові мовні квітки — найвлучніші слова і вирази. В. О. Сухомлинським був складений прекрасний навчальний посібник з культури мови — «Скарбниця рідної мови».

По-справжньому оволодіє мовою той, хто постійно прагне до цього. І роль самовиховання тут незаперечна. Самовиховання дисциплінує думку, спонукає запам'ятовувати й складати самостійно довершені мовні зразки, відкидати недолугі вислови. Мовне самовиховання обов'язково приведе до словника, до книги — наймогутнішого фактора мовного самовдосконалення! У школі, у сім'ї, у житті кожної людини повинен бути

¹⁰ Сухомлинський В. О. Стежка до квітучого саду. — Літ. Україна, 1969, 26 вересня.

¹¹ Сухомлинський В. О. Вибр. твори в 5-ти т., т. 2, с. 279.

¹² Сухомлинський В. О. Вибр. твори в 5-ти т., т. 2, с. 332—333.

¹³ Сухомлинський В. О. Слово рідної мови, с. 3.

¹⁴ Там же.

культ книги, — невтомно повторював видатний педагог, бо бачив у начитаності головну (підойму піднесення культури мови).

Невід'ємним компонентом культури мови виступає етика живого спілкування. В. О. Сухомлинський обстоював делікатні стосунки між людьми на основі взаємної ввічливості, з дотриманням людської порядності, гідності, краси. «Я домагаюся того, що слово стане очима, які бачать красу»¹⁵, — каже В. О. Сухомлинський. «Мерзотною і гидкою» називає він шкідливу звичку «давати порожні обіцянки, не додержувати слова», «мовчати, коли треба говорити, й говорити, коли треба мовчати», «базікати». Особливе обурення у павлівського вчителя викликало марнослів'я, яке «розбещує душу людини», «як іржа роз'їдає колектив». «Там, де є пустослів'я, — заявляє В. О. Сухомлинський, — по суті немає і не може бути ідейної єдності колективу. Марнослів'я — це безвідповідальне брязкання зброєю, перетворення зброї в іграшку, це духовне роззброєння людини»¹⁶.

Культура мови — це і культура людських відносин. Для виховання мовної культури дуже важливо, щоб людина і в особистих, і в колективних духовних взаєминах була пов'язана з іншими людьми узами добрих побажань. Згадана грань людських відносин знайшла яскраве відображення у вироблених віками народом словах ввічливості. Вміння користуватися словами добрих побажань у живому щоденному спілкуванні — важлива ознака мовно-етичної культури і разом з тим те елементарно людське, без чого нам загрожує невігластво. В. О. Сухомлинський пише: «Ми часто говоримо один одному: бажаю тобі всього доброго, бажаю тобі добра і щастя. Це не тільки вияв ввічливості. У цих словах ми виявляємо свою людську сутність. Уміння відчувати, вміння по-хорошому бачити навколишніх людей — не тільки показник етичної культури, а й результат величезної внутрішньої духовної роботи. Щиросерде бажання добра невіддільне від самовиховання...

Ми говоримо один одному: *здрасуйте, доброго вам здоров'я*. У цих словах криється глибокий моральний зміст, у них — сама сутність доторкання душі до душі. Цим ми висловлюємо своє ставлення до найбільшої цінності — людини. Не сказати людині *здрасуйте* значить виявити своє моральне невігластво.

Тонка грань людських відносин захована в словах *Здрасуйте, Добрий день*. Я спеціально проводжу з маленькими дітьми і підлітками бесіди, присвячені цим словам і почуттям, які по крихітці вкладав у них рід людський протягом багатьох століть...

Слово *здрасуйте* має чудодійну властивість — воно пробуджує почуття взаємного довір'я, зближує людей, відкриває їх душі.

Бути здоровим — це не просто жити, бачити світ навколо себе й ставитися до нього певним чином... *Бути здоровим* — відчувати радості життя, найважливішою з яких є спілкування з людиною»¹⁷.

Як бачимо, учений тонко підмітив і яскраво представив у своїх працях нові тенденції у мовній підготовці підростаючого покоління, розширив горизонти соціолінгвістики, а особливо шкільної методики викладання мови, дав зразок свіжого й оригінального підходу до розв'язання не тільки нових, але й традиційних проблем культури мови. Тому ознайомлення із вченням В. О. Сухомлинського про слово корисне вчителям і учням, батькам і наставникам молоді, лінгвістам і методистам, усім, хто цікавиться культурою усної та писемної мови.

¹⁵ Сухомлинський В. О. Джерело немирущої криниці. — Літ. Україна. 1970, 29 квітня.

¹⁶ Сухомлинський В. О. Вибр. твори в 5-ти т., т. 2, с. 599—600.

¹⁷ Сухомлинський В. О. Вибр. твори в 5-ти т., т. 2, с. 194—195.